

Ю. О. Фігель
Львівська комерційна академія
канд. юрид. наук,
доц. кафедри теорії держави і права

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

© Фігель Ю. О., 2016

Розглянуто теоретичні питання обмеження прав людини. З'ясовано, що під час розгляду проблеми обмеження прав людини необхідно вирізнити два поняття: перше – безпосередньо обмеження прав, друге – обмеження у здійсненні прав. Досліджено, що обмеження – це розширення повноважень органів державної влади, а також зменшення обсягу прав і свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Ключові слова: обмеження прав людини, права і свободи людини, абсолютні права людини, національна безпека, права і законні інтереси юридичних осіб, держава.

Ю. О. Фігель

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОГРАНИЧЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Рассмотрены теоретические вопросы ограничения прав человека. Выяснено, что при рассмотрении проблемы ограничения прав человека следует различать два понятия: первое – непосредственно ограничения прав, второе – ограничения в осуществлении прав. Установлено, что ограничение – это расширение полномочий органов государственной власти, а также уменьшение объема прав и свобод и законных интересов физических и юридических лиц.

Ключевые слова: ограничение прав человека, права и свободы человека, абсолютные права человека, национальная безопасность, права и законные интересы юридических лиц, государство.

Y. O. Figel

THEORETICAL ASPECTS OF RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS

In article are considered theoretical questions of restriction of human rights. It was found that when considering the problem of restrictions on human rights, it is necessary to distinguish two concepts: the first is to directly limit the rights and the limitations on the exercise of rights. The limitation is the extension of the powers of public authorities, as well as the decrease in rights and freedoms and lawful interests of individuals and legal entities.

Key words: restriction of human rights, human rights and freedoms, absolute human rights, national safety, rights and legal interests of legal entities, the state.

Постановка проблеми. Права і свободи людини і громадянина є фундаментальним надбанням людства, важливим елементом у процесі становлення й соціалізації кожного індивіда, адже дають йому змогу задовольняти свої потреби та реалізовувати власний потенціал у різних сферах суспільного життя.

Особливе місце у системі прав і свобод людини і громадянина посідають конституційні права і свободи, які разом із відповідними обов'язками встановлено в основному законі кожної держави. В законодавстві більшості держав на конституційному рівні закріплено комплекс прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, реалізація яких забезпечує функціонування держави на демократичних, соціальних та правових засадах. Хоча конституційні права і свободи наділені найвищою юридичною силою, більшість з них не є абсолютними, адже їх здійснення може бути обмежене законом.

Сьогодні питання щодо обмеження прав і свобод людини з боку інститутів державної влади набуло особливої ваги в контексті ідеї та практики правової державності. Предметом постійного занепокоєння правозахисної спільноти є факти порушень прав і свобод людини не лише з боку інших осіб, але й безпосередньо державою. Обов'язок держави та людини утримуватись від посягань на права та свободи громадян та інших осіб у науковій літературі прийнято вважати обмеженням прав. Правомірне обмеження прав людини державою має на меті не допустити порушення прав інших суб'єктів.

Стан дослідження. Питання правомірного обмеження окремих прав людини розглядають у своїх наукових працях Н. Безсмертна, Ю. Ірха, А. Самотуга, Н. Кушакова, О. Осинська, М. Савчин, Н. Савінова, М. Селівон, Б. Сидорець, С. Рабінович, В. Філатов, С. Шевчук. У роботах вищезазначених науковців питання обмеження прав і свобод людини і громадянина є важливою складовою досліджень загальних проблем теорії держави та права. Однак комплексне дослідження правових обмежень як засобу правового впливу в науковій літературі відсутнє.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз змісту та особливостей обмеження прав людини.

Виклад основних положень. У всьому цивілізованому світі абсолютна цінність прав людини та підпорядкування держави інтересам громадян є запорукою демократичного розвитку суспільства. Цей гуманістичний принцип закріплено і в Конституції України, що передбачає орієнтацію всіх державних органів на забезпечення, охорону й захист прав людини, а суспільства – на здійснення контролю за тим, як ці права втілюються в життя.

Особа і держава взаємодіють через виконання гарантованих і охоронюваних законом прав і обов'язків, закріплених у Конституції України. Вони перебувають у правових відносинах, передбачено їх юридичну відповідальність одного перед одним за порушення прав, і в такий спосіб досягається розумний баланс між інтересами окремих осіб, суспільства та держави. Держава, орієнтуючись насамперед на соціально-типові характеристики особистості, створює систему взаємних прав і обов'язків, що визначають її правовий статус. Статус громадянина впливає із особливих правових зв'язків особи і держави, тобто інституту громадянства (ст. 4 Конституції України) [1].

Однак, розглядаючи проблему універсальності прав людини, не можна оминати питання їх обмеження. Йдеться не про визначення юридичних меж природного права, а про обмеження закріплених у відповідних нормативних актах прав людини. Відповідне визначення юридичних меж прав людини є ширшим поняттям, що визначається такими чинниками: інтереси (потреби) людини, збалансовані з потребами суспільства; мораль, що домінує у відповідному суспільстві в певний час; мета певного права людини та відповідність їй правореалізаційної, правозабезпечувальної та правообмежувальної діяльності держави [2, с. 13].

Вчені-історики довели, що вже у первісно-общинному ладі склалася своєрідна система соціального регулювання, орієнтована насамперед на обмеження. Норми поведінки, особливо норми-табу, визначалися необхідністю врегульовувати біологічні інстинкти. Згодом, коли в суспільстві (і особливо в його панівній частині) з'явилось право, виникла потреба в тому, щоб уніфікувати звичаї та закріпити їх у законі, а ті його обмеження, які передбачені неписаними правилами поведінки, зафіксувати як законні обмеження.

Обмеження відіграють величезну роль у здобутті особистістю справжньої свободи. Обмежуючи певною мірою свободу кожного індивіда, закон забезпечує йому безперешкодне використання своїх прав, тобто гарантує йому свободу всередині цих меж. Свобода кожної людини поширюється лише до тієї межі, від якої починається свобода інших людей. Прагнучи встановити ці межі, закон сприяє тому, щоб у спільному житті людей запанував порядок, оснований на свободі.

Цю властивість свободи враховували ще розробники французької Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. У 4 ст. Декларації вказано: “Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежено лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування цими ж правами” [3, с. 98–100].

Можливість обмеження основних прав і свобод людини державою передбачено фактично у всіх міжнародно-правових актах, що регламентують права людини й основоположні свободи. Кожен договір визначає межі можливих обмежень та вичерпний перелік підстав для них, а також встановлює низку прав, які за будь-яких обставин не можуть бути обмежені [4].

Інститут обмеження прав є міжгалузевим, охоплює норми конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового та інших галузей права. Він регулює відносини влади і підпорядкування, а тому для нього характерний субординаційний або імперативний метод правового регулювання. Обмеження основних прав здійснюється як шляхом прямих заборон, так і вилученням тієї чи іншої правомочності зі змісту конкретного права, а також шляхом встановлення спеціального порядку реалізації такого права.

Зазначимо, що термін “обмеження” використовується як для визначення юридичних меж прав людини, та й для власне обмежень останніх. Так, І. Ю. Ліщина визначає низку допустимих обмежень прав людини, спричинених об’єктивними причинами чи необхідних для існування суспільства: обмеження, зумовлені рівнем економічного, соціального, духовного і культурного розвитку суспільства; пов’язані з конкретним власником прав, його економічними, фізичними та іншими особливостями; такі, що випливають з формули “права людини обмежують права іншого власника прав”; такі, що вводить держава (постійні чи тимчасові) [6, с. 8]. Отже, можна зробити висновок, що до власне обмежень належать лише ті, що входять до останньої з наведених груп, причому переважно тимчасові. Так, до прикладу, ст. 29 Загальної декларації прав людини містить формулювання постійних обмежень, необхідних для існування суспільства, але таких, які може вводити держава “для задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту” [7]. У ст. 10 Європейській конвенції з прав людини міститься схожа підстава “в інтересах державної безпеки та територіальної цілісності” тощо [8]. Такі обмеження можуть встановлюватися лише законами і у визначеному законодавством обсязі.

На наш погляд, розглядаючи проблему обмеження прав людини, необхідно вирізнити два поняття: перше – безпосередньо обмеження прав (як позбавлення власників частини прав або частини певного права), друге – обмеження у здійсненні прав (як повна або часткова неможливість реалізації певних прав). Другий підхід до розуміння обмежень припускає, що усі права у повному обсязі залишаються у людини – носія прав, а припиняється тільки можливість їх реалізації. Такий вид обмеження може бути добровільним (коли людина відмовляється від здійснення права, наприклад, у справах приватного обвинувачення), або ж вимушеним – застосовується залежно від зовнішніх, здебільшого непередбачуваних, обставин. Приміром, це обмеження може бути наслідком введення надзвичайного чи воєнного стану, обставин, незалежних як від волі окремого індивіда, так, певною мірою, і від волі державної влади. Випадки застосування такого обмеження повинні бути чітко регламентовані законодавством.

Принцип прав людини ґрунтується на ідеї, що люди в будь-якому випадку мають право та можливість вибирати для себе певний спосіб життя. Такий вибір необхідно поважати. Але лише доти, доки залишається можливість такого вибору і певної моделі поведінки [9, с. 183]. Як приклад, можна навести вимоги до мусульманських жінок – від закриття обличчя до заборони брати участь у політичному житті держави – які порушують права людини, якщо така поведінка не є результатом свідомого індивідуального вибору жінки, добровільної відмови від реалізації своїх прав.

Конституція України містить обидва поняття, пов'язані з обмеженням у правах. Зокрема, ч. 2 ст. 64 проголошує, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Водночас деякі статті, що стосуються окремих прав, містять умови обмеження саме у їх здійсненні. Приміром, ч. 3 ст. 34 (право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію) передбачає, що здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, щоб запобігти заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. У ч. 2 ст. 35 (право на свободу світогляду і віросповідання) визначено, що здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Дещо інше формулювання має ч. 2 ст. 39 (право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації), у якій вказано, що обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку, щоб запобігти заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Видається, що точнішим за змістом є саме формулювання названих обмежень як обмежень у здійсненні (або реалізації) прав, оскільки навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану відбувається не тимчасове позбавлення громадян певних прав, а тимчасово унеможливується їх використання у повному обсязі.

Вагомий крок у захисті конституційних прав і свобод людини і громадянина від свавільного обмеження зробив Конституційний Суд України, визначивши у Рішенні від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015, що обмеження конституційних прав і свобод має ставити легітимну мету; бути зумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим; у разі обмеження права законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію відповідного права, і не порушувати його сутнісний зміст [10].

Висновки. Характеризуючи теоретичні аспекти обмеження прав людини, можна дійти висновку, що їм притаманні певні ознаки.

Обмеження являють собою певні юридичні та фактичні наслідки у вигляді “некомфортних” умов для реалізації правових інтересів відповідних фізичних та/чи юридичних осіб, права і свободи яких обмежуються, з одночасним задоволенням певних законних інтересів суб'єкта владних повноважень, який запровадив ці обмеження, або інтересів третьої особи, що зацікавлена у введенні таких обмежень.

Крім того, у кожному випадку обмеження завжди призводять до зменшення обсягу дозволеної нормами права поведінки чи дій суб'єктів.

Запроваджуючи обмеження у зв'язку з виникненням надзвичайних ситуацій, завжди встановлюють законні межі їх реалізації, зокрема просторові або строкові.

Правомірне обмеження в умовах виникнення надзвичайних ситуацій встановлюють лише відповідно уповноважені на те суб'єкти, із дотриманням певної процедури, визначеної нормативно-правовими актами.

Наступною ознакою є те, що обмеження, яке застосовується в умовах виникнення надзвичайних ситуацій, завжди пов'язане із розширенням компетенції органів державної влади або місцевого самоврядування, що відповідальні за ліквідацію негативних наслідків надзвичайної ситуації. Причому вкажемо, що таке розширення відбувається за рахунок зменшення обсягу реалізації прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Отже, можна дійти висновку, що у будь-який час і за будь-якого політичного режиму, обмеження – це розширення повноважень органів державної влади, а також зменшення обсягу прав і свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (зі змінами та доповненнями) / 2. Європейський Суд з прав людини : матеріали практики (2005–2006 рр.). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України. – Сер. II. Коментарі прав і законодавства. Вип. 7. – К. : Фенікс, 2007. – 272 с. 3. Маклаков В. В. Современные зарубежные конституции: сб. документов / В. В. Маклаков. – М.: МЮИ, 1992. – 290 с. 4. Дешко Л. М. Втілення принципу правової визначеності у правотворчу та правозастосовчу практику при обмеженні права на судовий захист / Л. М. Дешко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pchdu/2012_2/029.pdf. 5. Ильин И. Л. Общее учение о праве и государстве (фрагменты) / И. Л. Ильин // Правоведение. – 1992. – № 3. – С. 93–99. 6. Лищина И. Ю. Международные механизмы защиты прав человека. 16 (57) / Лищина И. Ю. ; Харьковская правозащитная группа. – Х. : Фолио, 2001. – 112 с. 7. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015. 8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004. 9. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Донеллі Дж.; пер. з англ. Т. Завалія. – Л. : Кальварія, 2004. – 280 с. 10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 1712 Кодексу адміністративного судочинства України від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15>).